

HELSINGIN YLIOPISTO
HELSINGFORS UNIVERSITET
UNIVERSITY OF HELSINKI

Opiskelijakirjaston verkkojulkaisu 2007

Kiliasmin alkuvaiheet Ruotsi-Suomessa

Pentti Laasonen

Suomalaisen eksegetiikan ja orientalistiikan juuria
(Toim. Ilkka Antola & Harry Halen)

Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 1993
s. 45-70

Tämä aineisto on julkaistu verkossa oikeudenhaltijoiden luvalla. Aineistoa ei saa kopioida, levittää tai saattaa muuten yleisön saataviin ilman oikeudenhaltijoiden lupaa. Aineiston verkko-osoitteeseen saa viitata vapaasti. Aineistoa saa opiskelua, opettamista ja tutkimusta varten tulostaa omaan käyttöön muutamia kappaleita.

www.opiskelijakirjasto.lib.helsinki.fi
opiskelijakirjasto-info@helsinki.fi

Pentti Laasonen

Kiliasmin alkuvaiheet Ruotsi-Suomessa

Sinä päivänä, joka ei milloinkaan tule —
taivas on päällä maan.
Bertolt Brecht, Setsuanin hyvä ihminen.
(Suom. Elvi Sinervo)

I

Bertold Brecht osoittautuu oikeaoppiseksi luterilaiseksi. Luterilainen reformaatio hylkäsi näet kiliasmin, käsityksen, jonka mukaan kirkolle koittaisi vielä ennen viimeistä tuomiota, tässä maailmanajassa, voittoisa, ihana kausi. Augsburgin tunnustuksen 17. uskonkohta torjuu kiliasmin "juutalaisten oppina". Aina 1600-luvun alkupuolelle asti luterilaisten teologioiden ei tarvinnut enemmälti tuhlata mustettaan lisävarustusten rakenteluun CA:ssa esitetyn tulkinnan tueksi.

Kun luterilainen kirkko joutui 1600-luvulla ottamaan kantaa sen ympärillä kihi-seviin ja luterilaisuuteenkin tunkemaan pyrkiviin kiliastisiin raamatuntulkintoihin, kiliasmin teologinen erittely ja torjunta sai uutta merkitystä ja kantavuutta. Teologit määrittelivät nyt kiliasmin tarkemmin. Karkeapiirteisestä tuhatvuotisen valtakunnan opista (*chiliasmus crassus*), jonka mukaan Kristus näkyvässä muodossa hallitsee pyhiensä kanssa tietyn ajan maan päällä ennen viimeistä tuomiota, erotettiin vähemmän dramaattinen kiliasmi, kirkolle ennen viimeistä tuomiota tulevan hyvän ajan odotus (*chiliasmus subtilis*). Myös viimeksi mainittu poikkesi luterilaisesta ortodoksiasta, joka opetti muutoksen parempaan olevan odotettavissa vasta sitten, kun Jumala puuttuu asiaan viimeisellä tuomiolla.¹

Frankfurt am Mainissa 1670-luvulla alkaneista konventikkeleista ja Philipp Jakob Spenerin "Pia desideria" (1675) virinnyt luterilainen pietismi omaksui subtiilin kiliasmin, "parempien aikojen toivon" (Hoffnung besserer Zeiten). Spener liitti tähän kaksi olennaista raamatuntulkinnan kohtaa: ensiksi, juutalaisten kääntymisen — jonka toteutumiseen ennen maailman loppua Luther ei uskonut — ja paavinkirkon sortumisen.² Nämä kaksi elementtiä liittyvät usein eriasteisina moniin 1600-luvun kiliastisiin odotuksiin, myös ennen Speneriä.

Ennen Speneriä kiliastinen eskatologia oli kuitenkin jo päässyt tunkeutumaan luterilaiseen kirkkoon; uusimmassa tutkimuksessa on löydetty joitakin kirkon virassa toimineita luterilaisia teologeja 1600-luvulta, jotka tulkitsivat kiliastisesti Johanneksen

¹ Bauckham 1981, 739-741; Wallmann 1982, passim.

² Wallmann 1990a, 46-47.

ilmestystä ja profeettoja. Kun kysymys juutalaisten kääntymisestä tuli 30-vuotisen sodan jälkeen entistä vilkkaamman keskustelun kohteeksi, myös kiliasmia vastustavat äänet voimistuivat. Keskustelu kiliasmista polarisoitui.³ On syytä kiinnittää huomiota siihen, miksi kiliasmi nousee juuri 1600-luvulla; sitä ei voida tarkastella ja kuitata vain opillisena erikoisuutena, tai jyrkimmässä muodoissaan pelkästään järjellisen ajattelun radalta suistuneitten hymyilyttävänä haaveiluna. Kiliiasmi liittyy oleellisesti muihin 1600-luvun muutoksiin ja ilmentää niitä.

Kun tässä artikkelissa puhutaan kiliasmista, sillä tarkoitetaan molempia mainittuja kiliasmin lajeja. Tarkasteluni koskee kansainvälisen kiliasmin esiintymistä Ruotsi-Suomessa noin vuoteen 1713 asti. Suomi joutui silloin venäläisten valtaan — alkoi ns. isoviha — ja muutos merkitsi uutta vaihetta myös skandinaavisen pietismin historiassa.

II

Ensimmäinen suomalainen, jonka on katsottu todistettavasti omaksuneen kiliaistisen opin, oli Lars Ulstadius, virastaan luopunut pappismies. Vuonna 1688 hän järjesti tunnetun skandaalin Turun tuomiokirkon jumalanpalveluksessa.⁴ Kiliaistinen ajattelu Ruotsissa ei kuitenkaan ala vasta hänestä, vaan meidän on mentävä kuutisenkymmentä vuotta taaksepäin.

Sten Lindroth on todennut kiliaististen kaavailujen puuttuneen Ruotsista "miltei täydellisesti" reformaation aikana; vasta suurvallan syntyessä niitä alkoi ilmaantua. Lindroth viittaa Saksasta tulleisiin henkilövaikutteisiin 1600-luvun alkuvuosikymmeninä.⁵ Pohjoismaat eivät tietenkään jääneet syrjään Euroopan yleisestä muutosprosessista, johon kuului yhtä hyvin maailmankuvan ja tieteenkäsityksen muutos kuin runsaasti erilaisia entusiastisia ilmiöitä. Keski-Euroopassa oli noussut paracelsismin ja ruusuristiläisyyden aalto 1600-luvun alussa. Varmuuden kiinteä etsintä oli tunnusomaista 1600-luvulle; filosofiassa sille antoi muodon Descartes, ja vuosisadan rehevä apokalyptiikka tähtäsi itse asiassa sekin mahdollisimman varmojen ja tulevaisuudelle turvallisuutta antavien kiintopisteitten etsintään. Epävarmuutta luovat seikat, varsinkin kolmikymmenvuotinen sota, houkuttelivat apokalyptiseen turvallisuuden kaipuuseen ja kiihottivat mielikuvitusta.

Juutalainen Messiaan odotus nousi niin ikään 1600-luvulla valtaiseksi liikkeeksi, joka kosketti syvästi koko Euroopan juutalaisuutta. Sabbatai Sevi oli luvattu Messias, jonka useimmat Euroopan juutalaisyhteisöt hyväksyivät. Messiasuskon leviämiskeskus oli varsinkin Amsterdam — sama paikka, jossa monenlaiset harhaoppisiksi

³ Wallmann 1982, 197-205; Friedrich 1988, 83-91.

⁴ Kansanaho 1954, 115-116; Laasonen 1988, 142-143.

⁵ Lindroth 1943, 154.

tuomitut saivat painattaa kirjallisia tuotteitaan. Amsterdamin juutalaisyhteisöt, vainoja kokeneet Portugalin ja Venäjän juutalaiset olivat alttiita messiaslupauksille.⁶ Juutalainen Messiaan odotuksen aalto tuskin jäi kokonaan erilleen vuosisadan kristillisestä apokalyptiikasta ja kiliasmista, vaan ne olivat vuorovaikutuksessa keskenään. Tämä näkyi jo siitä, että juutalaisten odotukset keskittyivät vuoteen 1666, joka väikkyi kristittyjenkin kiliasmissa laskelmissa.

Kiliasmisille odotuksille oli siis 1600-luvulla kasvanut monista eri tekijöistä kokonaisvaltaisesti koostuva rehevä kasvualusta. Aiemmin mainittuja, jo vuosisadan alussa Ruotsissa esiintyneitä saksalaisia maallikkoapokalyptikkoja olivat pommerilainen Johannes Bannier ja räätäli Matthias Pfennig, joiden vaikutusta oppimattomaan kansaan papistolla oli aihetta pelätä. Ruotsalainen talonpoika Jon Olofsson oli kiliasmisten tartunnan saaneita kansanhmisiä; hän jopa kirjoitti kiliasmisen traktaatin 1618.⁷

Merkittävimmät ilmauksensa pietismin aikaa edeltävän kiliasmin on katsottu Ruotsi-Suomessa saaneen Sigfridus Aronus Forsiuksen (k. 1624) ja Johan Bureuksen (Bure, k. 1652) kirjoituksissa. Molempia on käsitelty Ruotsin oppihistoriassa varsin perusteellisesti, joten tässä voidaan tyytyä lyhyesti tarkastelemaan heidän mahdollisia kiliasmisiä käsityksiään ja niiden yhteyttä vuosisadan yleiseen luonteeseen. Forsiuksen ja Bureuksen kanssa samantyyppiseen kiliasmiin liittyy edellisiä nuorempi Anders Kempe (k. 1689).

Forsius⁸ oli suomalainen oppinut, Paracelsukselta, Weigelilta ja ruusuristiläisiltä vaikutteita saanut luonnonfilosofi, astronomi ja astrologi, almanakkojen laatija ja pappi. Viimeiset vuotensa hän toimi Tammisaaren kirkkoherrana. Forsiuksen mahdollisia kiliasmisiä käsityksiä on etsittävä erityisesti kahdesta kirjoituksesta, komeetan ilmestymistä koskevasta traktaatista vuodelta 1607 sekä "Prognosticon"-teoksesta vuodelta 1619.

Ensiksi mainitussa traktaatissa Forsius sanoo, että jos "tämä monarkia joutuu muutoksen alaiseksi ... ei mitään muuta monarkiaa voida enää tässä maailmanajassa perustaa, vaan silloin täytyy alkaa taivaallisen Messiaan monarkian, joka on loputon". Pohjolasta tulee suuri sotajoukko ja valloittaa useita maita. Komeetta enteilee "Jeesuksen Kristuksen tulemistä ja tämän maailman loppua".⁹

Forsius kehitti siis tässä traktaatissa apokalyptistä kudelmaa, joka tuli sitten kolmikymmenvuotisen sodan alettua erityisen suosituksi. Forsius tunsu Esran kolmannen ja neljännen kirjan, jotka hän käänsi pari vuotta tämän traktaatin ilmestymisen jälkeen (1613) ruotsiksi ja omisti käännöksen Kustaa II Aadolfille. Näistä

⁶ Scholem 1973, 516. 546, 551-552 ja passini; Åkerman 1990, 147.

⁷ Lindroth 1943, 152-154, 414; 1975, 120, 150-151.

⁸ Lindroth 1943, 391-419; 1975, 148-152; Pipping 1858, 12-14; Laine 1991. Tässä artikkelissani keskityn Forsiuksen mahdolliseen kiliasmiin ja sivuutan muun apokalyptiikan.

⁹ Forsius 1607, Cijj & v., D & v.

Esran kirjoista oli peräisin kuvitelma Pohjolan leijonasta, joka voittaa kotkan. "Neljäs monarkia", joka tällöin nousee, on rauhan ja onnen aikaa.¹⁰

Forsiuksen esityksessä ei tässä vaiheessa ole vielä selväpiirteistä kiliasmia; Esran kirjasta, paracelsiolaisista aineksista, Raamatusta ja astrologisista taivaan merkeistä koostuvat ainekset näyttävät olevan hahmottomatta. Häviävällä monarkialla hän tarkoittaa keisarikuntaa, kuten kaavaan sopii. Viittaus Ilm. 20:een lienee tulkittava eräänlaiseksi kallistumaksi kiliasmiin päin, mutta Messiaan monarkian Forsius kuitenkin sanoo olevan loputon, ja Kristuksen tulemisella hän näyttää tarkoittavan parusiaa. Esran kirjan ruotsinnoksen esipuheessa hän ei niin ikään esittänyt kiliastisia tulkintoja.

Vuoden 1619 eskatologia poikkeaa jonkin verran aikaisemmasta. Ensimmäinen maailmanaika oli "Isän aika" Aadamista Kristukseen, siitä alkoi Kristuksen aika, joka on nyt päättymässä; siihen viittaa sekä viimeksi näytetty komeetta että Raamatussa Daniel, Hesekiel, Esra ja Johanneksen ilmestys. Kolmas maailmanaika on Pyhän Hengen aika, jonka valmistuspäivää parhaillaan odotetaan. Se aika "tekee Kristuksen lampaat hengellisiksi ja johtaa heidät Siionin vuorelle".¹¹ Forsius on käyttänyt tässä Joakim Fiorelaisen (1145-1202) kehittämää eskatologista kaavaa kolmesta maailmankaudesta, joista viimeisessä, Pyhän Hengen ajassa, ihmiskunnan historia huipentuu. Kristuksen lampaitten muuttuminen "hengellisiksi" tänä aikana vastaa täsmällisesti Fiorelaisen kuvitelmaa rakkauden, onnen ja vapauden ajasta, jolloin Jumalan tuntemus on välittömästi ihmisten sydämessä.¹² Forsius on tässä traktaatissaan siirtynyt jo selvästi kiliastisiin kielikuviin.

"Prognosticon"-traktaatissa on erityisesti kohta, joka on tulkittu kiliasmiksi.¹³ Forsius kirjoittaa: "On oleva yksi lammashuone ja yksi paimen vielä täällä maan päällä, mikä paimenen aika kestää 1260 päivää (Ilm. 11), kunnes paimen itse tulee erottamaan lampaat vuohista ja kuningas tervehtimään vieraitaan. Mt. 22 ja 25."¹⁴

Forsiuksen ennustusten kiliasmi on tässä kohdassa vahvimmillaan. Merkillistä kyllä, hän vetoaa kuitenkin Ilm. 11. luvun 2-3. jakeisiin, jotka eivät suinkaan kuvaile kristityille voittoa aikaa, vaan kiliastisissa kaavioissa sitä koettelemusten kautta, joka edeltää tuhatvuotista valtakuntaa. Forsiuksen mielessä näyttäisi olleen kiliastisista kaavoista huolimatta erityisesti parusia ja maailman loppu, joka oli pian käsillä. Traktaatin viimeisellä sivulla hän kehottaa menemään arkkiin, koska vedenpaisumus (maailman loppu) tulee pian.¹⁵ Forsiuksen traktaateissa on siis vahva apokalyptinen

¹⁰ Then Tridie och Fierde Boken ESDRAE ... 1613; *Nordström* 1934,16-26.

¹¹ *Forsius* 1620, Aij & v., Biiij v.

¹² *Cohn* 1957, 99-100; *Konrad* 1981, 734-735; suomeksi *Annala* 1988, 113-116; *Laine* 1991, 18-19.

¹³ *Sandblad* 1942,269; *Lindroth* 1975, 151.

¹⁴ *Forsius* 1620, Aij & v.: "Thet skal blifwa itt fårahus / och en herde / an här på Jordenne / hwilket heerdeskap i 1260 dadhar (!) wara skal / Apoc. 11 til thes at Heerden sielff kommer til at äthskilia fåären ifri Geterna / och Konungen til at besee Gästerna. Matt. 22 och 25."

väritys, kiliasmi välähtelee paikoin selvänä, mutta vetäytyy taas sumuverhoon ja antaa tietä tuomiopäivän odotukselle.

Forsius joutui kirjoituksineen vaikeuksiin. Upsalan tuomiokapitulin toimeenpanemassa kuulustelussa häntä ei syytetty kiliasmista, vaan siitä, että hän oli pitänyt ennustajana esiintynyttä, aiemmin mainittua talonpoika Jonia oikeana profeettana. Hänelle osoitettiin niin ikään monin todistein, miten vahingollista oli levittää tällaisia ennustuksia, joita hänen kirjoituksissaan oli.¹⁶ Toisin sanoen, ensisijaisen vaarallista oli levottomuuden herättäminen kansassa. Kuulustelijat joko eivät nähneet Forsiuksen kirjoituksissa erityisesti kiliasmia, tahi sitä ei pidetty sinänsä, yksinään, pahana.

Bureauksen¹⁷ kiliasmi on Forsiuksen kirjoituksiin verrattuna selväpiirteisempi. Bureau oli korkeasti oppinut polyhistori, kanslian virkamies ja hyvissä suhteissa hoviin, viehätynyt Kabbalasta, Paracelsuksesta, Nicolaus Cusanuksen filosofiasta ja ruusuristiläisyydestä. Vuodesta 1613 lähtien hän katsoi olevansa kutsuttu profeetan tehtävään, ilmoittamaan ihmisille tulevia. Apokalyptiset laskelmansa hän laati Kabbalan ja Raamatun avulla.

Vuonna 1644 Bureau julkaisi kirjasen *Nord Landa Lejonsens Rytande*. Tässä kuningatar Kristiinalle omistetussa teoksessa on nähtävissä Bureauksen kaosmainen apokalyptiikka, josta kuitenkin erottuvat kiliaististen ajanmäärittelyjen pääpiirteet. Kristuksen maanpäällinen valtakunta alkaisi oikeastaan vuodesta 1666, mutta "ajan lyhentämisen" takia (Mt. 24: 22) se on siirtynyt vuoteen 1647 — tuhatvuotisen valtakunnan piti siis olla jo aivan lähellä kirjan ilmestyessä. Hurskainen ylösnousemus tapahtuisi silloin, jumalattomien ylösnousemus ja maailman loppu 1674.¹⁸ Kuten aiemmin mainittiin, myös juutalaiset odottivat Messiaan vallan alkua vuodeksi 1666.

Bureauksen kiliasmi nousi keskieurooppalaisista lähteistä, joita hän tulkitsi kuitenkin osaksi omalla tavallaan. Hän tunsi esimerkiksi sitä apokalyptistä ja kiliaalista traktaattikirjallisuutta, jota versoi runsaasti kolmikymmenvuotisen sodan aikana Saksassa. J. H. Alstedtin teoksen *Thesaurus chronologiae*, jossa on pohdiskelua "Pohjolan leijonasta", Bureau oli ostanut kesällä 1626. Meissenilaisen talonpojan Johan Warnerin hän mainitsi nimeltä.¹⁹ Warner oli liittynyt Ruotsin armeijaan, ja Lutherin sekä luterilaisen uskon oikeaoppisuutta hän puolusti traktaateissaan. Ruotsin kuninkaan Jumala oli kutsunut kansansa pelastajaksi ja Jumalan puhtaan sanan suojeleijaksi; Rooman kirkkoa kohtaa romahdus. Ruotsin tulevaisuus oli oleva

¹⁵ Forsius 1620, B iij v., D v.

¹⁶ Pipping 1858, 54, 129-137.

¹⁷ Varsin perusteellinen esitys Bureauksesta Lindroth 1943, 82-252. Lindroth 1975, 152-161.

¹⁸ Bureau 1644, 101: "Här (so. 1647) är ordentliga Lijfsens Upståndelse / Ther Herden tagher sina Får til sigh. Men Domens Upståndelse när Herden afwijser Geterna / thet skeer A.C. 1674."; Lindroth 1943, 234-236.

¹⁹ Bureau 1644, 86; Klemming 1885, 100; Nordström 1934, 170 viite 75; Nordströmin artikelin viitteistöissä on esitelty runsaasti 30-vuotisen sodan ajan kiliaalista traktaattikirjallisuutta.

kunniakas, Ruotsi oli "Rooman valtakunnan korkea-arvoinen jäsen ja perillinen, ja pysyy siinä asemassa".²⁰

Bureauksen leijonaprofetiassa oli paracelsiolaisia aineksia ja Joakim Fiorelaisen Endkaiser-ideologian²¹ jälkiä, jotka veivät 1600-luvulla Pohjolaan. Bureau tosin näyttää tarkoittaneen leijonalla itseään,²² joten hän katkaisi siinä kohdassa perinteisen leijonaprofetian tulkinnan. Warnerin varhaisemmassa poliittisessä tilanteessa syntyneen ennustuksen vetäminen Pohjolan leijonan yhteyteen oli anakronismi, tai sitten Bureau epäroi, olisiko leijona samaistettava sittenkin Ruotsin hallitsijaan — mihin myös traktaatin omistuskirjoituksen sanamuoto viittaa.

Forsiuksen ja Bureauksen kanssa samaan ryhmään pohjoismaisista 1600-luvun kiliasteista kuuluu myös tykistöupseeri ja lääkäri Anders Kempe. Näitten kolmen kiliastinen Raamatun tulkinta liittyy nimittäin enemmän tai vähemmän luonnonfilosofiaan, astrologiaan ja mystiikkaan. Kempe sai ratkaisevia vaikutteita Paul Felgenhauerilta, jonka kolme teosta hän käänsi ruotsiksi ja julkaisi ne Amsterdamissa.²³ Kempen kääntämistä Felgenhauerin teoksista ja niihin liitetystä kääntäjän kommentista näkyy, millaisista juurista Kempen kiliastisuus nousee. Vuonna 1671 ilmestyneen teoksen *Harmonia fidei et religionis* ideana on unionismi, kristittyjen yhtyminen, katolisista lahkoihin asti. Kiliastiksi voitaisiin tulkita korkeintaan vain viittaus aikaan, jolloin on yksi lauma ja yksi paimen; Jumalan valtakunta on sisäisesti yksitysisessä uskossa. Tuomio kohtaa kaikkea "vääriä kristillisyyttä".²⁴

Felgenhaueriin liittyen Kempe tuomitsi kirkollisen elämän muodot, hylkäsi kolminaisuusopin ja julisti pasifismia; antiklerikalismi on vielä jyrkempi kuin Felgenhauerilla. Kommentit 1664 ilmestyneessä Felgenhauerin teoksessa *Probatorium theologicum* ovat yhtä jyrkät.²⁵ Kiliastiset viitteet jäävät niukiksi tässä vaiheessa. Felgenhauerin tavoin Kempe sanoo odottavansa kristittyjen yhtymistä ja paluuta Jerusalemiin; mitä viimeksi mainittu tässä vaiheessa tarkoittaa, jää tässä vielä hämärään.²⁶

Myöhemmässä kirjoituksessaan *Israels erfreuliche Botschafft* (1688) Kempe julistaa jo selvää kiliastisuutta. Hän selittää onnen ajan alkavan juutalaisten kääntymisestä. Silloin Kristuksen valtakunta toteutuu maan päällä, nimenomaan Jerusalemissa, minne pääsevät kristinuskoon kääntyneitten juutalaisten ohella tuhatvuotisen

²⁰ Warner 1638, 9, 11, 17, 62, 67; (*Corrodi*) 1783, 67, 74. Warnerin tässä mainitun traktaatin nimi on *Corrodilla* osaksi virheellinen. — HAB:ssa on niteessä Qu N.282 runsaasti apokalyptisia ja kiliastisia traktaatteja 1600-luvulta. Luterilaisuudesta: Warner 1648a, 2-3, 6-7. Myös Warner (!) 1648b.

²¹ Hampe 1917, 12; Cohn 1957, 103.

²² Lindroth 1943, 180.

²³ Hasselberg 1921, 1926 ja 1927, passim; Collijn 1942, 259-260; von P(laten), 1948, 214.

²⁴ Felgenhauer 1671, 17, 20-24, 67-71, 120-121 ja passim.

²⁵ Felgenhauer 1671, 131-149, 180 ja passim; 1664, Dedikaatio ja 49-60.

²⁶ Felgenhauer 1671, 143; 1664, 58-59.

valtakunnan eduista nauttimaan muutkin oikeat kristityt.²⁷ Kempen kiliasmi nousee kiinteästä yhteydestä jo aikaisemmin syntyneeseen jyrkkään kirkonvastaisuuteen. Kristuksen valtakunnan tullessa kohtaa tuomio kirkkoa, papistoa ja koko kirkollista järjestystä. Kaikki seremoniat ovat pakanallisia. Myös kirkkomusiikki on hylättävä. Jos kirkossa musisoidaan instrumentein, voitaisiin siellä yhtä hyvin ampua pistooleilla ja musketeilla.²⁸ Kempen kiliasmin olennaisena elementtinä on myös irenia, rauhanaate; siihen ei sovi messiaaninen ja sotaisa kuningasideologia tuhatvuotisen valtakunnan tuojana, sillä Jumala toteuttaa sen ilman väkivaltaa, "suun sauvalla".²⁹

Vaikka Kempen kiliasmin aatehistoriallinen tausta käy yksiin Forsiuksen ja Bureuksen kanssa, hänen kiliasmillaan on siis kuitenkin näistä selvästi poikkeava luonne. Sekä kirkonvastaisuus että pasifismi, Kempen kiliasmin erottamattomat osat, ovat epäilemättä Felgenhauerin perintöä. Syvästä pessimismistä nousee ainoana toivona Jumalan rakentama uusi Jerusalem, johon jumalattomalla kirkolla ei ole asiaa. Niin juutalaisten kuin kristittyjenkin on tehtävä parannus.

Kempe joutui Hämösandin tuomiokapitulin kuulusteluun 1663. Hän toimi sittemmin lääkärinä Norjassa, sai karkotustuomion 1674, oleskeli Hampurissa ja kuoli Altonassa.³⁰ Vainotuksi Kempe joutui ilmeisesti yhteiskuntaa järkyttävän kirkonvastaisuutensa ja teologisesti vakavan unitarisminsa takia enemmän kuin kiliastina.

III

Kempen kiliasmistä palaamme kuitenkin hieman taaksepäin poliittiseen kiliasmiin. Bureuksen kiliasmi oli saanut kolmikymmenvuotisen sodan aikana ymmärrettävästi myös poliittista merkitystä siitä riippumatta, minkä sävyn Bureus itse tahtoi sille antaa. Kiliastiset kaavailut eivät jääneet vain mystiseen raamatuntulkintaan ja Kabbalaan perehtyneitten harrastukseksi, vaan monien vaikutusvaltaisten henkilöitten, kruunupäitä myöten, oli otettava niihin kantaa. Ruotsin liittyttyä 30-vuotiseen sotaan Kustaa II Aadolf joutui kiliastien toiveitten piirittämäksi; Pohjolan leijona, "der Löwe aus der Mitternacht", oli Jumalan valittu ase paavi-antikristusta ja keisaria vastaan. Kustaa II Aadolfin hallituksen loppupuolella painettiin Ruotsissakin yksi tällaista profetiaa markkinoinut teos.³¹ *Johan Nordström* on arvellut kuninkaan itsensä olleen kiinnostunut kiliastisista leijonaprofetoista muutenkin kuin tarkoituksenmukaisuussyistä, toisin sanoen ottaneen ne enemmän tai vähemmän vakavasti. Tätä

²⁷ *Kempe* 1688,45.

²⁸ *Kempe* 1688, Esipuhe ja 23, 127, 200-201.

²⁹ *Kempe* 1688, 125; *Hasselberg* 1926, 74-77; *Bornkamm* 1986, 894-895.

³⁰ *Hasselberg* 1921, 34; *von P(laten)* 1948, 214.

³¹ Tätä Petrus Eschillin 1629 Kalmariissa julkaisemaa teosta *Egentlig Profetia och anderijk Tillkännagiffuelse* en ole saanut käyttööni. *Ahnlund* 1939, 48-49.

käsitystä on *Nils Ahnlund* jyrkästi ja hyvin perustein vastustanut; hänen mukaansa niin kuningas kuin kansleri Axel Oxenstiernakin asennoituivat kylmäkiskoisesti näihin ennustuksiin, jos kohta niistä saattoi olla poliittista etua.³²

Kun otetaan huomioon kiliaastisten traktaattien suuri määrä 30-vuotisen sodan aikana ja näitten traktaattien kulkeutuminen Ruotsiinkin, on oletettava monien myös Pohjolassa liittyneen mielessään ajankohtaisiin kiliaastisiin haaveiluihin. Kustaa II Aadolfin kenttäsaarnaaja Jakob Fabritius oli niistä harrastunut, samoin omalaatuinen runoilija ja kulkuri Lars Wivallius ihastui leijonaideologian mukaiseen kiliasmiin.³³ Nämä tuskin olivat lajissaan ainoat.

Susanna Åkerman on osoittanut Kristiina-kuningattaren kiinnostuneen kiliasmisista, joka vaikutti mahdollisesti hänen käsitykseensä hänen omasta poliittisesta roolistaan.³⁴ Aiemmin mainittuun messiaanodotukseen liittyneisiin Hampurin juutalaisiin Kristiinalla oli yhteyksiä, ja tunnetun *Prae Adamitae* -teoksen kirjoittajan Isaac La Peyrèren ideoista hän oli kiinnostunut. La Peyrèren teos *Du Rappel des Juifs* kuului hänen kirjastoonsa. Oletettavasti Kristiina tunsikin myös La Peyrèren kiliaastiset käsitykset.³⁵

Ruotsin kuninkaaseen nojaavat kiliaastiset toiveet kiihtyivät uudestaan Kaarle X Kustaan noustua valtaan. Häneen sovitettiin useita kiliaastisia utopioita, kuten yläpöytäiläisen, luterilaisen käsityöläisen Johann Kregelin ja sleesialaisen Christoph Kotterin tunnetut ennustukset.³⁶ Määriläisen Nikolaus Drabiciuksen profetiat antoivat Kaarle X Kustalle niin ikään kiliaastisen erityistehtävän.³⁷ Useissa muissa, nimettömissä kiliaastisissa traktaateissa väikkyä niin ikään toivo Pohjolan kuninkaan tuomasta pelastuksesta.³⁸

Tämä poliittinen kiliasmi sai erityisesti huomiota, kun Johann Amos Comenius veti sen aseeksi suurvaltapolitiittiseen peliin. Hän julkaisi kirjassa *Lux in tenebris* Kotterin, Drabiciuksen ja Christina Poniatovskin visioita ja selitti niihin nojautuen Ruotsin kuninkaan kukistavan keisarikunnan ja paavi-antikristuksen. Westfahlenin

³² *Nordström* 1934, 37-44; *Ahnlund* 1939, 38-47.

³³ *Nordström* 1934, 38, 40-41.

³⁴ *Åkerman* 1990, 142-143 ja passim.

³⁵ *Åkerman* 1990, 147-150; *Popkin* 1987, 95-96 ja passim.

³⁶ *Bahnsen* 1664a, 75-76: "Ich wil den Geist der Könige von Auffgang der Sonnen erwecken (NB) gleich wie ich gethan habe zu der zeit der Babylonischen Gefängniß / da habe ich erwecket den Geist Cores (und Darius Dan.5.31.) ... Von Abend aber werden zweene Könige kommen / und ein Löwe."; *Bahnsen* 1664b, 14.

³⁷ (*Corrodi*) 1783, 97-98, 107-110.

³⁸ HAB Qu N.282 sisältää esimerkiksi traktaatit "Des Mitternächtigen Post-Reuters Adeliches und Unadeliches dreyfaches Passport ... anno, quo Leo Septentrionalis, Veritatis VInDeX, Io trIVMphat!", jossa on Ruotsin kuninkaaseen liittyviä ennustuksia (s. 28), ja "Auss Simeonis Particii Med. Doct. Sternwarnung so mit angehendem 1631. Jahr aussgangen". Viimeksi mainitun mukaan Jumala herättää Pohjolan kuninkaan, kuten Dan. 11. sanoo. "Et quasi tempestas vernet Rex Aquilonis & C." Tämä kuningas järjestää uudestaan rappioituvan kirkon vanhaan apostoliseen yksinkertaisuuteen. Rooman kirkon hän kukistaa, (s. 58).

rauha oli ollut Comeniukselle pettymys, mutta Kaarle X Kustaa nosti esiin uusia toiveita. Suuri apokalyptisten tapahtumien vyöry nousee pohjoisesta, ja siihen yhtyvät idän ja lännen poliittiset mahdit. Ruotsalaisten hyökkäys Puolaan kesällä 1655 nosti toiveet korkeimmilleen. Ruotsin kuningas oli Comeniukselle "salaman leimahdus Jumalan kädessä"³⁹

Comeniuksen poliittisen kiliiasmin uskonnollisena elementtinä oli protestanttinen unionismi; kun Ruotsin kuningas kukistaa paaviuden, protestantit yhtyvät ja heille koittaa uusi aika. Kaarle X Kustaa oli tuova vapauden koko Euroopalle.⁴⁰ Unionistien subtiili kiliiasmi ei rajoittunut vain Keski-Euroopasta käsin esitettyihin toiveisiin; Strängnäs'n piispa Johannes Matthiae yhtyi osaksi Comeniuksen käsityksiin. Hän ei tosin nähnyt Kaarle X Kustaan jumalallista kutsumusta dramaattisena apokalyptisena taisteluna antikristusta vastaan, mutta kylläkin kristittyjen yhdistäjänä. Kun Johannes-piispa uskoi samalla juutalaisten kääntyvän ja liittyvän kristittyihin, hän on harvinainen lintu ajassaan, subtiili kiliasti Ruotsin ortodoksian ajan kirkonmiesten joukossa.⁴¹

Ruotsin hallitsijan persoonaan keskittyvä kiliastinen apokalyptiikka sai Ruotsi-Suomessa 1600-luvun loppupuolella vielä merkittävän ilmauksensa riikalaisen everstinrouvan Eva Margaretha Frölichin traktaateissa, jotka hän painatti Amsterdamissa. *Bo Andersson* on julkaissut Frölichistä artikkelin, joka sisältää nähdäkseni tästä entusiastisesta profeetasta mm. tyhjentävät henkilötiedot, uusia tietoja tämän traktaattien esiintymistä Ruotsin ja Keski-Euroopan kirjastoissa sekä analyysin Frölichin eskatologiasta, kuulusteluista ja oikeudenkäynnistä.⁴²

Frölich oli saanut Riiassa kultaseppä Berendt Dörchmannilta profeetallisen sanoman, jonka velvoittamana hän meni Kaarle XI:n puheille 1683. Kuninkaalle Frölich kertoi, että tämä oli Jumalan valitsema ase perustamaan tuhatvuotista vanhurskauden valtakuntaa yhdessä Tanskan kuninkaan ja Saksin sekä Lüneburgin ruhtinaan kanssa. Vuonna 1684 Frölich tuomittiin maanpakoon, minkä jälkeen hän vietti seuraavat vuodet Saksassa ja Hollannissa. Vuonna 1692 hän palasi Ruotsiin, joutui uudestaan vankilaan ja kuoli siellä pian.⁴³

Amsterdamissa julkaisemissaan traktaateissa Frölich julisti samaa kiliastista profetiaa, jota hän oli esittänyt kuninkaalle jo henkilökohtaisesti. Kaarle XI oli Jesajan kirjan 45. luvussa esiintyvä Koores, messiaskuningas. Saksassa kokemansa vastustuksen Frölich purki hyökkäyksiin sekä Hampurin "jumalatonta papistoa" että

³⁹ (*Comenius*) 1656, Aij; Esipuhe 2v ja 3, sekä 8, 25-27, 38-39, 48, 90-91, 99, 106; (*Corrodi*) 1783, 79, 87, 90; *Göransson* 1956, 48-67, 76-79.

⁴⁰ (*Comenius*) 1656, Dij; 1657, 95; *Göransson* 1956, 63-67.

⁴¹ *Göransson* 1956, 171.

⁴² *Andersson* 1991. Tärkeä lähdelöydös: *Andersson* 1987. Varhempia artikkeleita, joissa Frölichiiä on käsitelty: *Laasonen* 1986 ja 1988.

⁴³ *Andersson* 1991, 57-58; *Laasonen* 1986.

Brandenburgin vaaliruhtinasta vastaan. Sama pappisvastaisuus kohdistui Ruotsin papistoon, mutta Lutheria ja luterilaisuutta hän piti useimmissa näistä traktaateistaan suuressa arvossa; vasta vuonna 1687 alkoi luottamus luterilaisuuteen horjua, sillä hän leimasi silloin lapsikasteen saatanalliseksi.⁴⁴ *Bo Andersson* on löytämistään lähteistä voinut osoittaa, että tämä vieraantuminen luterilaisuudesta jatkui, ja Frölich tunnustautui viimeisessä vaiheessa antitrinitaariksi; tämä on nähtävissä myös hänen viimeisestä, 1691 painetusta traktaatistaan. Ensimmäiset seitsemän traktaattiaan hän oli julkaissut sen valheen vallassa, johon hänet oli kasvatettu, mutta nyt olivat hänen silmänsä auenneet.⁴⁵

Andersson on hyvin perustein asettanut Frölichin apokalyptiikan poliittisiin yhteyksiinsä.⁴⁶ Dörchmannin ja tämän opetuslapsen kiliastisten käsitysten kirjalliset ja muut alkulähteet eivät sen sijaan ole helposti selvitettävissä; Riian arkistojen käytön helpottuessa sieltä olisi ehkä saatavissa lisävalaistusta. Frölich selittää käsityksiään Raamatun, erityisesti Vanhan testamentin profetioiden avulla. *Wallmann* on hiljattain löytänyt spiritualistisen kirjallisuuden yhden virtauskanavan Riikaan: amsterdاملainen kirjanpainaja, böhmeläisen ja muun spiritualistisen kirjallisuuden levittäjä Heinrich Betke ulotti 1677 liikematkansa Riikaan — Spenerin ystävän J. J. Schützin suositusten saattamana.⁴⁷

Böhmeä vastaan Frölich kirjoitti 1687,⁴⁸ mikä ei tietysti sulje pois aikaisempia vaikutteita. Hyvin todennäköistä on myös, että riikalaiselle kultasepälle ja edelleen Frölichille välittyi sitä kiliastista, Ruotsin kuningasta pelastajaksi nimeävää kirjallisuutta, jota versoi runsaasti sekä kolmikymmenvuotisen sodan aikana että sen jälkeen. Johan Warnerin traktaatit mainittiin aiemmin. Warnerin mukaan Ruotsin kuninkaan rinnalla, tämän apulaisina, on muita valtiaita — kuten Frölichkin traktaateissaan julistaa.⁴⁹ Myöhemmissä Warnerin traktaateissa tämä liittoajatus on entistä selvempänä. Ruotsin kuningas yhdessä Saksin ruhtinaan kanssa hävittää Rooman.⁵⁰ Yhtäläillä Frölich sai aineksia niistä mainituista profetioista, joilla Comenius oli perustellut kiliasmiaan, samoin kuin Kempen kirjoista. *Lux in tenebris* sisältää esimerkiksi Kotterin ennustuksen kolmesta leijonasta, jotka yhdessä kynivät valtaisan, röhkyneen kotkan.⁵¹ Asetelma on täsmälleen kiliastisen leijonaideologian mukainen.

Dörchmannilla ja Frölichillä oli näin ollen yllin kyllin samansuuntaista kiliastista aikalaiskirjallisuutta, jota hyvinkin voi kulkea rajojen yli. Näitten kiliastisten ideoitten

---

⁴⁴ *Laasonen* 1986, 114-115.

⁴⁵ *Andersson* 1987, 74; *Frölich* 1691, 9-10, 45.

⁴⁶ *Andersson* 1991, 59-60.

⁴⁷ *Wallmann* 1990.

⁴⁸ *Andersson* 1987, 73, N° 8.

⁴⁹ *Warner* 1638, 79.

⁵⁰ *Warner* 1645, Aiiij ja B.

⁵¹ (*Comenius*) 1657, 38-39.

mukaisesti olivat katseet kääntyneet Kustaa II Aadolfiin, Kristiinaan, Kaarle X Kustaahan⁵², ja nyt Kaarle XI:een. Kaarle XI päästi Frölichin puheilleen, ehkä vain uteliaisuudesta. Ei voitane olettaa, että hän olisi asennoitunut tämän ennustuksiin vähänkään vakavasti. Frölichä pilkkaavaan aikalaisten juttutraditioon lienee laskettava kuninkaan lausahdus intomieliselle everstinrouvalle: "Hyvä rouva, jos minun on valmistauduttava pikaiseen Jerusalemin matkaan (s.o. messiaanisessa tehtävässä), älkää enää minua pidättäkö puheillanne, vaan tulkaa toiste uudestaan."⁵³

Oma kysymyksensä on se, missä määrin kiliasmi, missä määrin taas muut seikat vaikuttivat Frölichille langetetun tuomion ankaruuteen. Oikean opin tiukkana puolustajana tunnettu *Tiburtius Rango* piti Frölichin kiliasmia raskaana erheenä: kiliasin haaveilun levittäminen oli tämän varsinaisena tavoitteena.⁵⁴

Maallisen ja kirkollisen esivallan asenteesta kiliasisiin käsityksiin voidaan tehdä päätelmiä Frölichin kuulusteluista ja tuomion perusteluista. Apokalyptiikka itsessään ei ollut luterilaiselle ortodoksialle vierasta, kiliasmi sen sijaan oli vastoin tunnustuskirjoja. Näyttää kuitenkin siltä, että Frölichin harhaoppisuutta ja aina maanpakotuomioon asti johtanutta vaarallisuutta ei perusteltu niinkään kiliasmillä sinänsä. *Andersson* on ilmeisen oikeassa, kun hän viittaa pelkoon yhteiskunnallisesta rauhatomuudesta painavana tuomion syynä.⁵⁵ Frölichin ennustukset liittyivät mieltä kiihottavalla tavalla valtakunnan politiikkaan. Papiston halventaminen oli tietenkin, kiliasmista riippumatta, vakava syy; itse asiassa se kuului yhteen levottomuuksien pelon kanssa. Esivallan reaktioista päätellen Frölichin esiintyminen herättikin laajalti huomiota Ruotsissa. Hänen palattuaan takaisin Tukholmaan 1692 — miltei pahempaa kuin ennen, sanottiin — sekä esivalta että papisto päätyi nopeisiin kurinpito toimiin, koska "koko kaupunki kuohuu ja on suutuksissaan hänen hulluutensa vuoksi".⁵⁶

IV

Speneriläiseen pietismiin liittyvä subtiili kiliasmi tuli Suomessa tunnetuksi ensimmäisen kerran, kun Johannes Gezelius nuorempi joutui harkitsemaan kantaansa siihen. Hän oli opiskellut ulkomaanmatkallaan 1671 Hampurissa Vanhaa testamenttia kuuluisan hebraistin Esdras Edzardin johdolla. Tämä piti mahdollisena juutalaisten kääntymistä kristinuskoon, mitä myös heprean kielen harrastuksen oli tarkoituksena

⁵² *Åkerman* 1990, 150; *Lindroth* 1975, 121.

⁵³ (*Corrodi*) 1783, 24.

⁵⁴ *Rango* 1688, 332-333.

⁵⁵ *Andersson* 1991, 65.

⁵⁶ RA Justitierevisionens utslagshandlingar, Tukholman konsistori KM:lle (1692) ja Gyllenstierna KM:lle 12.9.1692.

edistää.⁵⁷

Spener oli tietoinen Gezeliuksen yhteyksistä Edzardiin ja tämän vaikutuksesta nuoreen suomalaiseen. Koska usko juutalaisten kääntymiseen oli kiinteä osa Spenerin kiliasmia, siinä näytti tarjoutuvan erinomaisia sytykkeitä "parempien aikojen toivon" virittelemiseen suomalaisen ystävän mielessä. "Eikä ole enää kaukana se aika, jolloin kunnianarvoisin ylkä rientää kirkkonsa avuksi", hän kirjoitti Gezeliukselle 1677. Asiayhteydestä voi päätellä, ettei Spener tässä tarkoittanut parusiaa. Vahvistaakseen vielä vakuuttelunsa tehoa Spener pyrki osoittamaan Gezeliukselle, että Lutherkin oikeastaan aluksi uskoi juutalaisten kääntymiseen.⁵⁸

Luterilaisen pietismin frankfurtilaiseen perustajaryhmään kuulunut Johann Jakob Schiitz, jonka kanssa Gezelius oli niin ikään matkallaan ystäväystynyt ja ryhtynyt kirjeenvaihtoon, taivutteli tätä kiliastisten oppien kannattajaksi hieman järeämmin ase-in. Schütz, joka oli vuodesta 1676 lähtien kääntymässä separatismiin ja pidättyi seurakuntansa ehtoollisyhteydestä, suositteli Gezeliukselle seuraavana vuonna heterodoksista kiliastista kirjallisuutta, Johann Georg Gichtelin ystävän Alhardus de Raadtin sekä Daniel de Breenin teoksia.⁵⁹

Gezelius, joka yhteistuumin isänsä kanssa harrasti käytännöllisiä kirkollisia uudistuksia, saattoi hyvinkin viehättyä Spenerin hienorakenteisesta "parempien aikojen toivosta"; itse asiassa sillä oli tavoitteellisia kosketuskohtia Gezelius vanhemman piispalliseen toimintaan Turussa.⁶⁰ Mielenkiintoista kyllä, ajatus Gezeliuksen taipumisesta subtiiliin kiliasmiin syntyi siinä yhteydessä, missä puhuttiin hänen opiskelustaan Edzardin jalkojen juuressa. *Martin Friedrich* olettaa, että Edzard "todennäköisesti jopa yhdisti toiveen juutalaisten kääntymisestä jollakin tavalla kirkolle koittavien parempien aikojen toivon, tätä selvästi ilmaisematta, ehkä jopa sitä itselleenkin selväksi tekemättä".⁶¹ Spener ehti jo riemastua Gezeliuksen kirjeestä, jossa tämä kertoi liittävänsä rukouksen "tulkoon sinun valtakuntasi" näihin paremman ajan toiveisiin.⁶² Schutzin suosittelujen teosten arveluttavuus ei kuitenkaan voinut jäädä Gezeliukselta huomaamatta, joten *Wallmannin* otaksuma päinvastainen vaikutus on erittäin todennäköinen.⁶³ Tieto entisen arvostetun ystävän Schutzin kääntymisestä separatismiin saattoi osaltaan kääntää Gezeliusa epäluuloon pietismiä kohtaan. Laatiessaan 1708 julkaisemaansa J. N. Edeniuksen kirkkohistoriaan uusimpia harha-

⁵⁷ *Behrmann* 1902, 41-46; *Friedrich* 1988, 107-123; *Laasonen* 1988, 125.

⁵⁸ *Laasonen* 1988, 203, Spener Gezeliukselle 25.10.1677.

⁵⁹ *Wallmann* Helsingin pietismisymposiumissa 1990 pidetyssä esitelmässä. *Wallmann* 1990, 56.

⁶⁰ *Laasonen* 1977, passim.

⁶¹ *Friedrich* 1988, 117.

⁶² *Wallmann* Helsingin pietismisymposiumissa 1990.

⁶³ *Wallmann* Helsingin pietismisymposiumissa 1990. Herzog August Bibliothekissa Wolfenbiittelissä oleva *Brenius* 1666 sisältää erillisenä traktatoin "Tractatus de regno ecclesiae glorioso per Christum in terris erigendo" (Amstelodami 1664). Teoksen kiliasmi Cyros-typologioineen on epäilemättä vieroitannut Gezelius kiliastisista ajatuksista ylipäänsä, mikäli hän tähän tai vastaaviin teoksiin tutustui.

oppeja koskevan lisäyksen hän arvioi myös "maltillista" pietismiä varsin kielteisesti; sen ominaisuuksiin hän laski mukaan myös "parempien aikojen toivon", jolla nämä pietistit "pettivät itseänsä".⁶⁴

Pietismi sai Suomessa jalansijaa aikaisemmin kuin Ruotsissa. Aiemmin mainittu Lars Ulstadius, jonka lähinnä häntä seuraavat suomalaiset separatistiset pietistit tunnustivat opettajakseen, oli ensimmäinen tunnettu suomalainen pietistinen kiliasti; Forsiuksen kiliasmi nousi kokonaan toisenlaiselta pohjalta. Kiliastisen käsityksensä Ulstadius tiivistä "tunnustuksessaan" näin:

Tahdon ilmoittaa teille sen salaisuuden, että Jumalan tarkoituksena on tässä ajassa (i denna tid) rakentaa hänen poikansa valtakunta. Jumala vahvistakoon sitä myös meissä. Ja monet saavat Pyhän Hengen, joka on hyvin harvinaista meidän aikanamme, niin että nykyisin vähän tiedetään Pyhästä Hengestä. Ja Jumala lähettää uskollisia opettajia, jotka puhdistavat kristillisen opin kaikista vääristä mielipiteistä. Ja väärät opettajat vastustavat kiivaasti oikeita opettajia; mutta totuus tulee kuitenkin esiin, ja kaikki valitut pitäytyvät totuuteen.

Myös Ulstadiusen oppilas, ylioppilas Olaus Ulhegius tunnustautui pian kiliastiksi.⁶⁵ Samaan piiriin kuuluva, vähitellen suomalaisen separatistisen pietismin johtohahmoksi nouseva maisteri Peter Schäfer ei vielä tässä vaiheessa esittänyt selviä kiliastisia käsityksiä, jos kohta hänen tunnustautumisensa Ulstadiusen seuraajaksi toi hänet vähintäänkin oppi-isän ajatusten lähituntumaan. Hän katsoi kuuluvansa samaan joukkoon Ulstadiusen ja kaikkien niitten kanssa, "jotka odottavat Jeesuksen ilmestymistä iloiten".⁶⁶ Sanamuoto voi viitata yhtä hyvin parusiaan kuin tuhatvuotiseen valtakuntaan.

Suuren Pohjan sodan syytyminen 1700 antoi entistä suotuisampia edellytyksiä kiliastisten käsitysten leviämislle. Schäfer palasi pitkältä ulkomaanmatkaltaan Suomeen 1702 ja jätti 1707 Turun hovioikeudelle uuden laajan tunnustuskirjelmän.⁶⁷ Tässä tunnustuksessa on varsin keskeisellä sijalla selväpiirteinen kiliastinen näkemys, joka tukeutuu Kaarle XII:n persoonaan. Lähitulevaisuudessa oli odotettavissa suuria asioita, joita Ruotsin kuningas oli kutsuttu välittämään.⁶⁸

... nyt on tullut sadonkorjuuaika maailman päättyessä ja on käsillä hetki, jolloin

---

⁶⁴ (*Edenius*) 1708, 162: "Magna spe meliorum temporum & gloriosioris adhuc Regni Christi, in his terris futuri, semet lactant."; *Laasonen* 1988, 170.

⁶⁵ *Laasonen* 1988, 142-143.

⁶⁶ UUB N 1973, Schäferin tunnustus 20.11.1689; sama esim. HYK C° V 7.

⁶⁷ *Laasonen* 1988, 156-157.

⁶⁸ HYK C° V 7, 219-220.

Herran Jeesuksen enkelit ja lähettiläät poistavat kaiken pahenuksen maan päältä, ja valmistavat Herralle tasaisen tien: sillä Herra tulee ja asuu lastensa luona, hänen ihanuutensa ilmestyy suurempana kuin tähän asti ...⁶⁹ ... Kuule nyt siis Herran ääni, sinä suuri kuningas Kaarle XII, jonka minä olen äidin kohdusta asti valinnut ja kutsunut siihen työhön, jossa sinä olet. Sinun pitää mennä sinne mihin minä sinut lähetän ja tehdä se minkä minä sinulle käsken.⁷⁰

Kaarlesta tulee "Pohjolan suuri magneettitähti ... laajan Euroopan valtiolliselle taivaalle", ja kaikkien valtiaitten on häntä toteltava. Valtansa kukkuloilla Kaarlen on sitten suojeltava maan hurskaita, jotka ovat hänen valtansa "pylväitä". Kuninkaan puhuttelua seuraa ennustus tuhatvuotisesta valtakunnasta, jonka tulon Schäfer perustelee Ilmestyskirjan 20. luvun avulla. Juutalaisten kohtalo muuttuu, he pääsevät omaan maahansa; tässä Schäfer liittyy yleiseen kiliastiseen kaavaan. Tuhatvuotinen valtakunta ulottaa rajansa myös "meille Jafetin jälkeläisille tänne Pohjolaan"; "Ja Jumalan julistama uusi armo ilmestyy tänne Pohjolaan, tänne Turun kaupunkiin ja tähän maanpiiriin, sen jälkeen kun Jumalan vihan tuli on käynyt ensin sen yli."⁷¹ Schäferin katkeruus hänen turkulaisia vastustajiaan kohtaan nivoutuu kiliastisen ennustusten Jumalan viha -kohtiin. Vihat saa päälleen toistuvasti piispa Gezelius, joka on Schäferille Ilmestyskirjan peto. Schäferin kiliasmilla on tässä mielessä yhtymäkohtia Kempen antiklerikalismiin.

Tätä tunnustuskirjoitusta seurasi vankeus Turun linnassa. Poltavan tappio 1709 oli kova isku Schäferin toiveille; saatuaan syyskuussa tiedon tappiosta hän pani merkille, että kuningas oli sentään säilynyt hengissä.⁷² Usko kuninkaan suureen tehtävään ei vielä tästä siis horjunut; seuraavina vuosina Schäfer merkitsi useita kertoja päiväkirjaansa odotuksiaan.⁷³ Hänen ja Kaarlen välillä oli salattu kohtalon-yhteys, joka ulottui hämäreiden merkintöjen mukaan myös prinsessa Ulrika Eleonoraan: "Ilmoitettiin (minulle) rukouksessa minun salaisuudet kuningas Kaarle XII:n kanssa, ja prinsessa Ulrika Eleonoran kanssa."⁷⁴ Kuningashuoneen kiliastiseen kutsumukseen liittyy Schäferin oma hengellinen tehtävä: Ulstadius "on Mooses ja minä olen Aaron: molemmat asetetut Herralta ulosjohdattamaan Pyhä Kansa Egyptiin hengellisestä orjuudesta".⁷⁵ Tsaari Pietarilla oli niin ikään Jumalan määräämä tehtävä ennen tuhatvuotisen valtakunnan koittoa; hän oli "äpära-Nebukadnesar", jumalattomia kohtaavan tuhon toimimies.⁷⁶

Tilanteen Suomen rintamalla käydessä yhä vaarallisemmaksi muutamat Kaarlen

⁶⁹ HYK C⁶ V 7, 273-274.

⁷⁰ HYK C⁶ V 7, 428.

⁷¹ HYK C⁶ V 7, 434, 441, 466-470 ja passim; keskeiset kiliastiset kohdat myös *Ruut h* 1915b, 232-235.

⁷² *Ruuth* 1915a, 52, 54, päiväkirjamerkinnot.

⁷³ Esim. *Ruuth* 1915b, 54, 70-71.

⁷⁴ *Ruuth* 1915a, 112: 2.9.1912.

⁷⁵ *Ruuth* 1915a, 112; myös 1915b, 236.

⁷⁶ Esim. *Ruuth* 1915a, 128.

armeijan sotapäälliköt ja muutkin huomattavat henkilöt kääntyivät Schäferin puoleen tiedustellen tulevia tapahtumia. Turun linnan entusiastikkoon ei siis asennoiduttu välinpitämättömästi. Venäläisten uhatessa Turkua Schäfer siirrettiin Ruotsiin vankeuteen.

VI

Jo aikaisemmin on eri yhteyksissä selvitelty suomalaisten pietistien käsitysten lähteitä; tällöin on erityisesti kiinnitetty huomiota pietistien käyttämään kirjallisuuteen.⁷⁷ Tässä artikkelissa on tarkoitus tarkastella ainoastaan kiliasisten käsitysten syntyä. Tällöin on ensinnäkin otettava huomioon, että Ulstadiuksen ja hänen piirinsä kiliasmi 1680- ja 1690-luvulla oli luonteeltaan erilaista kuin Schäferin kiliasmi seuraavan vuosisadan alussa, ja toiseksi, että jotkut pietistit eivät säilyneistä lähteistä päätellen olleet joko lainkaan kiinnostuneita kiliasistista pohdintoista, tai ne jäivät ainakin perin selvästi taka-alalle.

Suomalaisen kiliasmin perustaa valoi ehkä osaltaan se varhainen mystinen spiritualismi ja kiliasmi, josta aiemmin puhuttiin. *Lindroth* on maininnut Bureuksen vaikutuksen Upsalan ylioppilaisiin.⁷⁸ Ulstadiuksen piirin opiskeluaikoihin Upsalassa oli tästä kuitenkin useita vuosikymmeniä, joten mahdollisen vaikutuksen säilymistä ei voida todentaa. Frölichin esiintyminen osuu ajallisesti lähelle, ja kun tiedetään Frölichin herättäneen runsaasti huomiota, hänen voidaan hyvinkin katsoa vahvistaneen kiliasistisia elementtejä niissä piireissä, joilla oli kosketusta myös Suomeen. Ulstadiuksen piirin kiliasmi ei kuitenkaan nivoutunut politiikkaan kuten Frölichin, vaan se liittyi osana sisäisen ihmisen kasvua tavoittelevaan mystiseen spiritualismiin.

Henkilökontaktien rinnalla kiliasmin leviämistä edisti epäilemättä erityisen voimakkaasti Keski-Euroopasta saatava saksan- ja latinankielinen kirjallisuus, jota myös käännettiin ruotsiksi.⁷⁹ Vahingollisen kirjallisuuden vaikutuksesta Ruotsissa varoitti Rango jo 1683.⁸⁰ Ensimmäisten pietistien esinnyttyä pappissääty puuttui samaan asiaan.⁸¹ Seuraavan vuosisadan alussa sotatilanteen yhtenäisyysvaatimus vielä teroitti varoituksia. Saksasta *Unschuldige Nachrichten* huolestui Ruotsiin hiipivästä kirjallisesta vaarasta; selostaessaan traktaattia *Eines Schwedischen Theologi Bericht von Pietisten* (Leipzig 1706) lehti huomautti myös kiliasmin salakuljetuksesta.⁸²

Ruotsissa julkaistuista asetuksista Lusucin edikti 1706 ei maininnut kiliasmia, sen sijaan samana vuonna julkaistiin erityinen asetus vahingollisten kirjojen maahan-

⁷⁷ Esim. *Ruuth* 1915a, 8-9, *Kansanaho* 1954, 164-165, *Laasonen* 1988, 158-159.

⁷⁸ *Lindroth* 1975, 156.

⁷⁹ *Pleijel* 1935, 159-162.

⁸⁰ *Rango* 1683, Aii, 1.

⁸¹ RA Prästeständets arkiv R. 1101, N° 44, luettelo vahingollisista kirjoista.

⁸² *Unschuldige Nachrichten* 1706, 697-710, vaarallisista kirjoista Ruotsissa myös 1708, 236-239.

tuontia vastaan. Pietistiset kirjat mainittiin erityisesti, ja sensori velvoitettiin valvo-
maan kirjakauppaa. Kiliasmia edikti ei maininnut erikseen.⁸³ Saksalaisia provinssseja
varten jo 1694 annettu edikti mainitsi kiliasmin torjumistarpeen jo otsakkeessaan.⁸⁴
Ruotsin saksalaiset alueet toimivat etuvarustuksena pohjoiseen päin suuntautuvaa
harhaoppien virtaa vastaan.

Turun piispa ja akatemian konsistori arvelivat niin ikään Ulstadiuksen piirin saa-
neen hereettiset ajatuksensa kirjojen välityksellä. Tavanomaisesti hereetikkojen kärki-
nimiksi lueltujen Weigelin ja Schwenckfeldin ohella ulstadiolaisten epäiltiin luke-
neen Rahtmannin teoksia.⁸⁵ Viimeksi mainittuun on tässä yhteydessä kiinnitettävä
erityisesti huomiota. Hänen teoksessaan *Vom Gnadenreich Christi* on piirteitä, jotka
hyvin saattoivat antaa aineksia suomalaisten radikaalipietistien käsityksiin; niitä ovat
esimerkiksi kuvaus kristikunnan surkeasta tilasta ja spiritualististyyppinen raamatun-
tulkinta. Rahtmann saattoi ruokkia myös suomalaisten pappisvastaisuutta.⁸⁶

Virikkeitä kiliasmiin voi niin ikään hyvin tulla Rahtmannilta. Vaikka hän ei varsi-
naisesti ja suoraan esittänyt kiliastisia käsityksiä, hänellä on sanottu olleen "salainen
sympatia" kiliasmia kohtaan.⁸⁷ Rahtmann referoi kirjassaan kiliastien käsityksiä —
eikä järin kielteiseen sävyyn — mikä jo sellaisenaan saattoi antaa lukijalle virikkei-
tä.⁸⁸

Danzigin kirkkoherran ohella on pantava merkille toinen luterilainen teologi,
Philipp Nicolai, jonka jumalanvaltakuntaa koskeva teos on voinut joutua suomalais-
ten käsiin. Hänen kirjansa *Historia dess Reichs Christi* ilmestyi nimittäin Tukhol-
massa ruotsiksi käännettynä. Nicolai mainitaan auktoriteettina useissa kiliastisissa
yhteyksissä. Aiemmin mainituissa, Ruotsin kuningasta pelastajana pitävässä kiliasti-
sessa traktaatissa "Des Mitternächtigen Post-Reuters ... Passport" sekä ruotsalaisessa
Petrus Eschillin profetiassa vedottiin Nicolain teokseen.⁸⁹ Rahtmann mainitsee niin
ikään hänet omassa kirjassaan.

Nicolai ei ollut kiliasti, ainakaan julkisesti; hän korostaa nimenomaan, ettei hän
ryhdy laskemaan lopun aikoja.⁹⁰ Tätä lupaustaan hän ei kuitenkaan pidä, vaan
katsoo vuonna 1670 tapahtuvan jotakin erityistä. Sinä vuonna "tapahtuu epäilemättä
monia asioita, mitkä ovat nyt silmiltämme salatut, eikä sitä ihmisäly ja ajatus kykene
saavuttamaan". Nicolai toistaa vielä, ettei hän tiedä, tuleeko sinä vuonna, sitä ennen
tai sen jälkeen maailmanloppu. Paavinvallan hän kuitenkin sanoo silloin päättyvän.⁹¹

⁸³ *Stierman* 1744, 161-172.

⁸⁴ *Stierman* 1744, 161-165, myös *Balthasar* 1744, 76.

⁸⁵ Esim. *Laasonen* 1988, 145.

⁸⁶ Esim. *Rahtmann* 1621, Vorwort sekä s. 43-46, 105, 111-112.

⁸⁷ *Wallmann* 1982, 196-197.

⁸⁸ *Rahtmann* 1621, Vorwort.

⁸⁹ Traktaatti HAB Qu N.282; *Ahnlund* 1939, 48-49.

⁹⁰ *Nicolai* 1626, 135. Sivut tässä ja myöhemmin saksalaisen laitoksen mukaan. Ruotsalainen
käännös on vuodelta 1669.

Nicolain päättelyssä ei ole vain sympatiamia, vaan suorastaan kätkeytyä kiliasmia. Kaavaan kuuluu myös usko paavinkirkon tuhoon.

Niinkuin aiemmin mainituista varoituksista voi päätellä, erilaista hereettistä kirjallisuutta oli liikkeellä ja saattoi päätyä myös suomalaisten radikaalien käsiin. Varmasti todettavia ulstadiolaispiirin kiliasmin lähteitä ei voitane osoittaa. Schäferin kiliasmin koko luonne samoin kuin päiväkirjamaininnat Turun vankeuden ajalta antavat sen sijaan vankemman pohjan päättelylle. Tässä artikkelissa puutun vain niihin teoksiin, joilla saattoi olla merkitystä Schäferin radikaalipietistisille, erityisesti kiliasmisille käsityksille.

Schäferillä oli käytettävissään Jakob Böhmen *De tribus principiis*, Conrad Dippelin *Wegweiser zum Licht und Recht*, Chr. Anton Römelingin *Die Zerstörung Babels Von Mitternacht und Morgen* sekä aiemmin mainitut Kotterin ja Kregelien ennustukset — viimeksi mainitut Schäfer sai tässä mainitusta Römelingin teoksesta. Lisäksi hänellä oli kertomus ruotsalaisen tytön Ester Jönsdotterin ihmeellisistä vaiheista sekä saksalainen Chr. Leberecht von Exterin elämäkerta, jota hän käänsi ruotsiksi.⁹²

Schäferin käyttämä Dippelin teos ei antanut hänelle virikkeitä kiliasmiin, jos kohta hän sai siitä vahvistusta radikaalipietistiselle vakaumukselleen. Dippel vetosi kristityn yksilölliseen parannuksen tekemisen velvollisuuteen ja sen seuraamuksiin, joista yleinen kehitys hyvään olisi odotettavissa.⁹³ Aiheemme kannalta on kiinnostavampaa — Kotterin ja Kregelien ohella — varsinkin Römelingin kuuluminen Schäferin luettavaan. Harburgin pappi Römeling oli Schäferiä ajallisesti lähellä, hänen kiliasminsä oli tuore, 1700-luvun alkuvuosilta. Hänen kiliasminen mallinsa oli niin ikään samantapainen kuin Schäferin: Kaarle XII on Jumalan ase lopun aikojen tuomioitten toimeenpanijana. Mainitussa kirjassaan "Die Zerstörung Babels" hän julistaa uskoa juutalaisten ja pakanoitten suureen joukkokääntymiseen. Hän selostaa laveasti aikaisemmin mainittujen kiliasmien profetioita Kotterista Drabiciukseen ja tukee niillä käsitystään Ruotsin kuninkaan messiaanisesta tehtävästä. Utta ei synny ennen kuin entinen tuhoutuu; kiliasmistä onnen valtakuntaa edeltävän tuomion julistajina Römeling ja Schäfer ovat samaa sukua.⁹⁴

---

⁹¹ *Nicolai* 1626, 145: "... in welchem Jahre ohne zweiffel viel dings sich begeben und zutragen wird / was jetz und für unsern Augen verborgen / und durch Menschliche Wita oder Gedancken nicht mag erreicht werden."; 208.

⁹² *Ruuth* 1915a, 69, 72, 83, 90, 92, 96, 105-106 ja passim.

⁹³ (*Dippel*) 1709, 677: "Es warte nur einer auf den andern / und gasse von aussen herum / wo die Hülffe aus Zion zur Erlösung aus der Gefangenschafft soll herkommen; so lang ein jeder nicht selbst / nach der Ueberzeugung an sein Gewissen / seinem Heyland allein zu leben / die Resolution fasset / wird er nimmermehr geschickt sein / seinem Theil an der gehofften Verbesserung der Zeiten zu haben. Die Zeiten können nicht besser werden / biss wir selbst zuvor gebessert sind; Ein jeder bessere an seinem On / was er mangelhaft findet / und erwähle / was ihm der Geist Christi zu seiner eigenen Besserung darbietet / so wirts bald gut werden." Schäferin käyttämä teos on tässä mainitussa Dippelin teoksessa sivuilla 606-846.

Joakim Fiorelaiselta periytyvä kuningasmessianismi, jota oli sovellettu Ruotsin hallitsijoihin jo pitkänä sarjana, sai siten muotonsa vielä Schäferinkin kiliastisissa odotuksissa. Ester Jönsdotterin elämäk kuvaus ei sisällä kiliasmia, mutta sen kuuluminen Schäferin lukemistoon on osoituksena tämän kiinnostuksesta entusiastisiin ilmiöihin.⁹⁵ von Exterin elämäk kuvausta en ole saanut käsiini. Tässä mainitun kirjallisuuden ohella Schäfer saattoi tuntea muutakin kiliastista kirjallisuutta; hänen profetiallaan oli selviä yhtäläisyyksiä myös Frölichin kiliastin kanssa. Tämän traktatteja Schäfer ei kuitenkaan maininnut. Ulkomaanmatkallaan hänellä oli hyvä tilaisuus tutustua mannermaalla saatavissa olevaan rehevään kiliastiseen traktatti-kirjallisuuteen, joka antoi ilmeisesti pohjaa Kaarle XII:een suunnatuille odotuksille.

Schäfer ei jäänyt ainoaksi Kaarle XII:ta messiaaksi odottavaksi kiliastiksi; Saksassa heitä esiintyi vielä sotilaskuninkaan kuolinvuonna.⁹⁶ Heille samoin kuin Schäferillekin Kaarle XII:n kuolema oli raskas pettymys.

VII

Maallisen ja kirkollisen esivallan asenne Frölichin kiliastisiin oli ollut ehdottoman jyrkkä, koska sillä näytti olevan huolestuttavia poliittisia seuraamuksia. Schäfer sai niin ikään ankaran kohtelun, mutta sen syynä oli ehkä enemmän hänen yleisesti levottomuutta herättävä esiintymisensä kuin Frölichin profetioita muistuttava poliittinen kiliastisuus. Suuren Pohjan sodan aikana kiliastien ja muitten ennustajien käsitykset ilmeisesti saivat vastakaikua, koska merkittävässä asemassa oleva ruotsalainen piirilääkäri Magnus Gabriel Block julkaisi laajahkon teoksen entusiastikkoja vastaan. Block luetteli suuren joukon aikanaan tunnettuja ennustuksia ja pyrki osoittamaan näitten mielettömyyden ennustusten pitämättömyydellä. Luterilaisen tunnustuksen mukaisesti hän torjui juutalaisten joukkokääntymisen mahdollisuuden. Kirjassa on myös jakso erityisesti kiliasteja vastaan.⁹⁷

Pietististen entusiastikkojen kuulusteluista voidaan päätellä, mikä merkitys kiliast-

⁹⁴ *Römeling* 1710, 12-15, 28, 149-150 ja passim; *Klose* 1853, 213-214.

⁹⁵ *Sanfärdig Berättelse* 1710, passim. Traktaatti ilmestyi lukuisina painoksina aina 1800-luvulle asti.

⁹⁶ *Lundström* 1902, passim.

⁹⁷ (*Block*) 1708, 39, 76-77 ja passim. Block kertoo Bureuksen ennustusten mielettömyyttä ironisoivan tarinan Bureuksen ja apteekkari Wollimhausin vedonlyönnistä, joka koski Bureuksen ennustusta maailmanlopusta. Wollimhaus oli viisas antautuessaan lyömään vastavedon, sillä vaikka Bureuksen ennustama maailmanloppu olisi tullut, hän ei olisi enää tarvinnut vetoon panokseksi asettamaansa taloa (s. 103). — Wollimhaus julkaisi omalaatuisen teoksen "luterilaisuuden" vaiheista läpi historian. Kaarle X Kustaa oli hänelle kuten kiliasteillekin "der Grosmutige Brüllende Löwe aus Mitternacht", mutta subtiilinkin kiliastin hän torjui. Juutalaisten joukkokääntymistä ei ole odotettavissa. (*Wollimhaus*) 1655, 319, 372, 382-384. — Blockista *Hult* 1924, 783.

millä oli yleensä näitten käsityksissä, ja toiseksi, millaisen merkityksen esivalta sille antoi. Niinkuin odottaa saattaa, hovioikeus liitti Schäferin rikosluetteloon "erityiset ylliluonnolliset ilmestykset", joitten mukaan Kristus tulee vielä ennen tuomiopäivää perustamaan tuhatvuotisen valtakunnan. Kuninkaaseen liittyvässä kiliasmissa näyttää pidetyn vakavana sitä, että se sisälsi kuningasta koskevan uhkauksen. Schäferin ensisijaisia rikkeitä olivat kuitenkin maallisen ja kirkollisen esivallan samoin kuin kirkollisen elämän eri muotojen halveksunta.⁹⁸ Valtakunnan yhtenäisyyden järkyttäminen varsinkin parhaillaan käytävän sodan aikana näkyy hovioikeuden tuomiossa päällimmäisenä.

Erityisen huomiota herättävää on se, että muissa 1700-luvun alussa Suomessa toimitetuissa pietistien tutkinnoissa kiliasmia ei mainita lainkaan. Mistään ei ole todettavissa, että nämä pietistit olisivat esittäneet kiliasmista käsityksiä, eivätkä heidän tutkijansa heitä siitä syyttäneet. Merkittävin näistä pietisteistä oli Isaac Laurbecchius, Turussa virantavoittelussaan epäonnistunut Altdorfin tohtori, jonka harhaoppisia käsityksiä etsittiin pieniä vivahteita myöten.⁹⁹ Yhtä täydellisesti kiliasmi puuttuu Helsingin triviaalikoulun lehtorin Andreas Lusciniuksen kuulusteluista.¹⁰⁰ Harhaoppia etsittiin varsinkin Raamattua, papinvirkkaa ja yksilön uskonelämää koskevista käsityksistä. Vuosisadan alun tukholmalaispietismistä ei liioin ole tiedossani mainintoja kiliasmista; luvattomat konventikkelit olivat aiheena heitä syytettäessä.¹⁰¹ Kuninkaallinen kirje "kaikenlaisia eksytyksiä ja hurmahenkiä vastaan" 1713 keskittyikin ankaraan yksityiskokousten kieltoon. Niissä kymmenessä erheessä, joita tällaiset kokoukset tuovat mukanaan, ei kiliasmia mainittu.¹⁰²

Ainoa löytämäni maininta 1700-luvun alusta subtiilin kiliasmin tuomittavuudesta on Baltiasta. Pärnun kirkollinen konsistori käsitteli syksyllä 1708 perusteellisesti Salomo Heinrich Vestring -nimisen pappismiehen Pärnun saksalaisessa seurakunnassa pitämän saarnan arveluttavia ajatuksia. Vestring oli kuulustelijoitten mielestä sekoittanut vaarallisesti lain ja armon valtakunnat keskenään, mikä vei kiliasmiin.¹⁰³ Tässäkin kuulustelun tiukkuus sai pontta — paitsi kuulustelijoina toimineitten profes-

⁹⁸ HYK C⁶ V 7, hovioikeuden tuomio 3.4.1709. Kiliasmia koskeva osa: "... jemwål, at han hade besynnerliga öfwer menneskliga uppenbarelser och wore af de tanckar, at Herran förutan den yttersta domen förbehållit sig en stor allmän ankomst här på jorden, hwilken i hela 1000de åhr wara skulle." (s. 616).

⁹⁹ RA AE 114 Serie 11:21, Laurbecchiusta koskevat asiakirjat; VA Stierncrantz III, Turun tuomio kapitulin "sentens och dom".

¹⁰⁰ RA AE 114 Serie II:21, Lusciniusta koskevat asiakirjat; *Pajula* 1900, 6-16.

¹⁰¹ Eriasteista kiliasmista kirjallisuutta heillä sen sijaan oli käytettävissään, mikä näkyy esimerkiksi Elias Wolkerilta 1713 takavarikoitujen kirjojen luettelosta. *Nordstrandh* 1951, 282-283.

¹⁰² Åtvarning 1713 (painettuna esim. UUB Palmsk. 104:25).

¹⁰³ RA Prästeständets arkiv R-1102, Ex Actis Regii Consistorii Ecclesiastici Pernaviae 12.11.1708 (f. 56-57) ja 13.11.1708: "... Regnum illud irae gratiae regno mixtum esse credunt, donec Christianismus prout nunc est, illorum opinione Babeli similis habetur; adeo(que) abrogandum volunt et viam praeparandum ad futurum Chiliasmum, qvam falsa et impia spe praecepere." (f. 65)

sorien Ingemund Bromsin ja Nicolaus Wiraeuksen erityisestä innosta — Vestringin kiliasmiksi tulkitun käsityksen oletusta poliittisesta vaarallisuudesta; näistä käsityksistä voitiin joutua leimaamaan esivalta tarpeettomaksi. Myös Spener joutui näissä kuulusteluissa harhaoppisten penkkiin.¹⁰⁴

Turun akatemian teologisissa väitöskirjoissa kiliasmia ei erikseen mainita; se esiintyy vain peitettynä tiettyjä harhaoppeja nimettäessä. Johannes Flachseniuksen väitöskirjassa *De scripturae S. et verbi Dei efficacia divina* 1693 tuomitaan erikseen nimettyjen "fanaatikkojen" opit, myös "uudet ilmestykset".¹⁰⁵ Andreas Hasselqwistin väitöskirjasarja, joka ilmestyi koottuna nimellä *Lumen de lumine sparsum*, sisältää varsin perusteellisen esityksen, lopussa pitkän luettelon harhaopeista kiliasmia mainitsematta.¹⁰⁶

Kiliasmi tulee lähemmäksi 1700-luvun alun synodaaliväitöskirjoissa, mutta niissäkin enimmäkseen epäsuorasti. Andreas Bergiuksen väitöskirja *De resurrectione mortuorum universali, ut & subsequente extremo judicio* vuodelta 1705 on poikkeus; se rakentaa suojavarustusta kiliasmia vastaan esittäessään luterilaisen opin viimeisistä tapahtumista. Lutheriin ja muihin oikeaoppisiin teologeihin nojaittaja kumoa käsityksen juutalaisten yleisestä kääntymisestä ennen viimeistä päivää.¹⁰⁷ Kuolemaa ja viimeisiä tapahtumia koskevat kysymykset askarruttivat 1700-luvun alussa sekä sotatilanteen että pietistien herättäminä, joten useita synodaaliväitösten teemoja valittiin sen mukaan. Kiliasmia tulee lähimmäksi Daniel Hagertin *De enthusiasmo* vuodelta 1708. "Muutamat nykyisin Saksassa syntyneet pietistiset lahkot" ovat sen kohteena, ja myös Ulstadius mainitaan. Viimeisistä tapahtumista tekijä kirjoittaa kiliasmia nimeltä mainitsematta.¹⁰⁸

Näyttää siis siltä, että subtiili kiliasmi yleensä sivuutettiin, vaikka sitä olisi esiintynytkin. Samanaikaisesti kuitenkin Gezelius nuorempi sen hyvin tunsi, kuten käy ilmi jo mainitusta lisäyksestä Edeniuksen kirkkohistoriaan.¹⁰⁹ Yksi syy siihen, että Ruotsi-Suomessa speneriläistyypistä "parempien aikojen toivoa" ei pietismin alkuvaiheessa esiintynyt, tai että se peittyi näkymättömiin, oli mahdollisesti valtakunnan kirkkopoliittinen tilanne. Subtiiliin kiliasmiin liittyvät elementit olivat nimittäin usko juutalaisten kääntymiseen ja paavinkirkon tuhoon. Ruotsi-Suomessa nämä molemmat jäivät kovin kauaksi, koska täällä ei ollut käytännöllisesti katsottuna enempää juutalaisia kuin paavilaisiakaan. Toiseksi, Ruotsi-Suomen 1700-luvun alun maltilliset pietistit saivat hengelliset eväänsä pääasiassa Hallesta, joten he eivät koros-

¹⁰⁴ RA Prästeständets arkiv R-1 102, f. 8, 25-26, 29, 69; von Rauch 1943, 216-217, 175-177.

¹⁰⁵ Flachsenius & Alanus 1693, esipuhe, 5.

¹⁰⁶ Hasselqwist 1697, 157-160 ja passim.

¹⁰⁷ Bergius 1705, 35.

¹⁰⁸ Hager, 70S, 4, 23, 35-36.

¹⁰⁹ Saksalaisessa tutkimuksessa on viitattu siihen, että ortodoksia ei asennoitunut ehdottoman jyrkästi (subtiiliin) kiliasmiin. Wallmann 1981, 251; Blaufuss 1988, 91.

taneet Spenerin tavoin "parempien aikojen toivoa". Sen korvasi heidän pietistinen ohjelmansa, jonka tarkoituksena oli parannusten virittäminen kirkossa. Hälleen yhteyttä pitäneet pietistit eivät voineet kuitenkaan jäädä tietämättömiksi siitä, että Francken toiminta oli mahdollista vain sen uskon varassa, että radikaalit parannukset sekä kirkossa että koko maailmassa ovat mahdolliset vielä tässä ajassa.

VIII

Kiliasmi esiintyi siis Pohjolassa 1600-luvulla varsin monivivahteisena; siihen nivoutui erilaisia katalysaattoreita, sitä tukevia kylkiäisiä, jotka saivat alkunsa Keski-Euroopasta ja muotoutuivat täällä pohjoisten erityisolojen mukaisiksi. Vuosisadan alkupuolella kiliasmi liittyi paracelsiolaiseen luonnonfilosofiaan, mystiikkaan ja astrologiaan.

Kolmikymmenvuotisen sodan aikana kiliaiset toiveet suuntautuivat Ruotsin kuninkaaseen, jonka tuli Esran kirjasta saadun leijonaideologian mukaisesti auttaa evankeliset voittoon ja vapauteen keisarin ja paavin vallasta. Kiliasmin käytevoimana oli unionismi, joka vahvisti kiliasmia uudestaan 1650-luvulla. Eva Margaretha Frölichin poliittinen kiliasmi tavoitteli suurisuuntaista maanpäällistä jumalanvaltakuntaa, Peter Schäferin usko Kaarle XII:n messiaaniseen tehtävään sisälsi vielä tuomion odotuksen kirkolle. Tuomion julistus jyrkkänä antiklerikalismina liittyi mystiikkaan, pasifismiin ja sionismiin Anders Kempen kiliasmissa.

Ruotsi-Suomen pietismin maltillisemman siiven käsityksissä subtiili kiliasmi jäi enimmäkseen näkymättömiin. Tämä johtui todennäköisesti osaksi siitä, että esivalta ei järjestämissään pietistien kuulusteluissa kaivanut sitä esille, koska se ei näyttänyt enempää poliittisesti kuin teologisesti vaaralliselta. Maltillisten pietistien kiliasmi liukeni täällä ehkä osaksi yhteen luterilaisen ortodoksian uudistustendenssin kanssa. Pietismiä käsittelevässä poleemisessa kirjallisuudessa kiliasmi jäi niin ikään takalalle.

Kiliaiset käsitykset tulivat Pohjolaan todennäköisesti pääasiassa kirjallisuuden välittämänä. Maaperä, jossa kiliasmi Pohjolassa lähti itämään, oli yleiseurooppalainen: Kiliasmi näyttäisi olevan Pohjolassa yksi oire siitä 1600-luvun moninaisesta muutosprosessista, jota hahmoteltiin artikkelin alussa. Luterilaisuudessa se on eräänlainen vastalause opille, jonka mukaan kirkolle ei tässä ajassa tule parempaa kautta; vastalauseeseen sisältyi — kuten pietismiinkin — keskiluokan kapinaa kirkon pappisvaltaa vastaan. Omalla tavallaan kiliasmi enteili valistusta.

Lähteet ja kirjallisuus

Painamattomat lähteet

- Riksarkivet* (RA) Stockholm
Justitierevisionens utslagshandlingar
Prästeståndets arkiv, R. 1101 ja 1102.
AE 114 Serie II:21.
- Uppsala universitetsbibliotek* (UUB)
N. 1973.
- Valtionarkisto* (VA), Helsinki
Stierncrantzin kokoelma III.
- Helsingin yliopiston kirjasto* (HYK)
C⁶ V 7 Peter Hinrichson Schaefers Tros-Bekiännelse och Lefverne.

Kirjallisuus

- Ahnlund, Nils*
1939 Gustav Adolf, lejonprofetian och astrologien. — Historisk tidskrift 1939. Stockholm.
- Andersson, Bo*
1987 Eva Margaretha Frölich und ihre Schriften. — Wolfenbütteler Barock-Nachrichten 14. Wolfenbüttel.
- 1991 Eva Margaretha Frölich. Nationell eskatologi och profetisk auktoritet. — Kyrkohistorisk årskrift 1991.
- Annala, Pauli*
1988 Lopun ajat ja köyhyys. Joakim Fiorelaisen apokalypsi ja sen fransiskaalainen tulkinta 1200-luvulla. — Lopun ajat eilen ja tänään. Kirkon tutkimuskeskus, sarja A, N° 48. Pieksämäki.
- Bahnsen, Benedictus*
1664a Göttliche Offenbahungen So einem Gottsfürchtigen Jungengesellen *Johanni Kregeln*, Seines Handwercks ein Schneider/ in der Ober Pfaltz vier Jahr nach einander/ (1625, 1626, 1627, 1628.) wiederfahren. Nu erstlich/ als aller der verkündigten Sachen Warheit völlig zum Vorschein komt/ jedermänniglichen in Deutschland zur aufmunterung aus liecht gegeben/ durch *Benedictum Bahnsen*. Amsterdam.
- 1664b Göttliche Offenbahungen, So einem Einfältigen frommen Mann/ *Christoph Kottern*, Auss Schlesien/ Durch warhafftige achtjährige Englische Erscheinungen (von Anno 1616 biss ins 1624) wiederfahren. Wie Gott Deutschland/ wegen übermachten Sünden/ erstlich zwar mit langwierigem Krieg und andern Plagen sehr hart straffen; hernach aber (wo kein rechtschaffene Busse dazwischen komt) durch frembde Barbarische Völcker überschwemmen und verderben lassen wil. Jetzunder auff's new/ jedermänniglichen zur Warnung/ bey der nun vor Augen schwebenden Gefahr ans liecht gegeben/ Durch *Benedictum Bahnsen*. Amsterdam.
- Balthasar, Jacob Henrich*
1744 Vermischte Sammlung von allerhand gelehrten und nützlichen Sachen. Greifswald.
- Bauckham, Richard*
1981 Chiliasmus IV. Reformation und Neuzeit. — TRE VII. Berlin-New York.
- Behrmann, Senior D.*
1902 Hamburgs Orientalisten. Hamburg.
- Bergius, Andreas*
1705 Disputatio theologica de resurrectione mortuorum universali, ut & subsequente extremo judicio. Aboae.

- Blaufuss, Dietrich*
1988 Zu Ph. J. Speners Chiliasmus und seinen Kritikern. — Pietismus und Neuzeit 14. Göttingen.
- [*Block, Magnus Gabriel*]
1708 Åtskillige Anmärkingar Öfwer Thessa Tidens Falske Astrologiska/ Phantastiska och Enthusiastiska Prognostiker/ Spådomar Och Prophetier/... Linköping.
- Bornkamm, H.*
1986 Felgenhauer, Paul. — RGG 2. Tübingen.
- Brenius (Breen), Daniel*
1666 Opera theologica. Amstelaedami.
- Bureus, Johannes T. A.*
1644 Nord Landa Lejonsenz Rytande. Upsala.
- Cohn, Norman*
1957 The pursuit of the millennium. London.
- Collijn, Isak*
1942 Sveriges bibliografi 1600-talet. Bd. I.I. Uppsala.
- [*Comenius, J. A.*]
1656 Lob-Rede. An Den Durchleuchtigsten/ Grossmächtigsten Fürsten und Herrn/ Herrn Carl Gustav/ ... s.l.
1657 Lux in tenebris. Hoc est prophetiae donum ... Anno inchoandae liberationis M.D.C.LVII. s.l.
- [*Corrodi, Heinrich*]
1783 Kritische Geschichte des Chiliasmus III. Frankfurt und Leipzig.
- [*Dippel, J. C.*]
1709 Eröffneter Weg zum Frieden mit Gott und allen Creaturen/ Durch Die publication aller bis hieher edicter Schrifften Christiani Democriti. Amsterdam.
- [*Edenius, J. N.*]
1708 Epitome historiae ecclesiasticae Novi Testamenti. Aboae.
- Felgenhauer, Paulus*
1664 Probatorium Theologicum; Eller Theologischer Proberugn. Amsterdam.
1671 Harmonia fidei et religionis. Amsterdam.
- Flachsenius, Johannes*
1693 De scripturae S. et verbi Dei efficacia divina. Aboae.
- Forsius, Sigfridus Aronus*
1607 Een Berättelse/ Och eenfallight Judicium, Om then Cometen som nu j thetta Åår MDCVII j Septembri och Octobri Månader/j 34. daghar widh pass syntes ... Stockholm.
(1619) Prognosticon astro-theologicum. Til thet Undersamma Förändringsååret MDCXX. Stockholm.
- Friedrich, Martin*
1988 Zwischen Abwehr und Bekehrung. Die Stellung der deutschen evangelischen Theologie zum Judentum im 17. Jahrhundert. — Beiträge zur historischen Theologie 72. Tübingen.
- Frölich, Eva Margareta*
1691 Het Boeck, Van't Kort Verhaal/ Wegens de Luytse Predikanten haren strijt onder malkander/ hier in deese Stadt Amsterdam. Amsterdam.
- Göransson, Sven*
1956 Den europeiska konfessionspolitikens upplösning 1654-1660. Uppsala Universitets Årsskrift 1956:3. Uppsala.
- Hagert, Daniel*
1708 Disputatio synodalis, de enthusiasmo. Aboae.
- Hampe, K.*
1917 Eine frühe Verknüpfung der Weissagung vom Endkeiser mit Friedrich II. und Konrad IV. — Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Bd VIII, Jahrgang 1917. Heidelberg.

- Hasselberg, Carl J. E.*
 1921 En jämtländsk mystiker och hans läroåskådning. — Från Ådalar och **fjäll**. Härnösands stifts julbok 1921. Sundsvall.
 1926 Anders Kempe och hans skrift "Israels erfreuliche Botschaft". — Jämten 1926. Uppsala.
 1927 Anders Kempe såsom fredsapostel. — Jämten 1927. Uppsala.
- Hasselqvist, Andreas*
 1697 Lumen de lumine sparsum, seu vera et gneesioos Christiana religio. Aboae.
- Hult, O. T.*
 1924 Block, Magnus Gabriel von. — SBL 4. Stockholm.
- Kansanaho, Erkki*
 1954 Suomalaiset yltiöpietistit Lauri Ulstadius ja Pietari Schaefer. — SKHSV 41-42. Helsinki.
- Kempe, Andreas*
 1688 Israels Erfreuliche Botschaft, s.l.
- Klemming, G. E.*
 1885 Anteckningar af Johannes Thomae Agrivillensis Bureus. — Samlaren 1883. Stockholm.
- Klose, Wilhelm*
 1853 Christian Anton Römeling's Leben und Lehre; oder, die pietistischen Bewegungen in Harburg. — Zeitschrift für die historische Theologie. Hamburg und Gotha.
- Konrad, Robert*
 1981 Chiliasmus III. Mittelalter. — TRE VII. Berlin-New York.
- Kotier, Christoph*, ks. Bahnsen, Benedictus.
Kregel, Johann, ks. Bahnsen, Benedictus.
- Laasonen, Pentti*
 1977 Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia. — SKHST 103. Helsinki.
 1986 Spiritualistiset traktaatit kolmen vuosisadan takaa. — Album Amicorum. Helsinki.
 1988 Johannes Gezelius d.J. und die Rezeption des deutschen Pietismus in Finland. — Wolfenbütteler Beiträge, Band 8. Frankfurt am Main.
- Laine, Tuija*
 1991 Sigfridus Aronus Forsiuksen ennustuskirjat vuosina 1606-1622. — Opusculum 1-4/1990. Helsinki.
- Lindroth, Sten*
 1943 Paracelsismen i Sverige till 1600-talets mitt. — Lychnos-bibliotek 7. Uppsala.
 1975 Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden. Stockholm.
- Lundström, Herman*
 1902 Karl XII - Messias, en i utlandet omkring år 1718 omfattad trossats. Ett nytt bidrag till de kiliastiska rörelsernas historia. — Kyrkohistorisk Årsskrift. Stockholm.
- Nicolai, Philipp*
 1626 Historia dess Reichs Christi. Hamburg.
 1669 Historia, om Jesu Christi Rijke. Stockholm.
- Nordstrandh, Ove*
 1951 Den äldre svenska pietismens litteratur. — SSKH 26. Stockholm.
- Nordström, Johan*
 1934 Lejonet från Norden. — De yverbornes ö. Stockholm.
- Pajula, J. S.*
 1900 Andreas Luscinius, kolleega Helsingin triviaalikoulussa vv. 1707-1708. — Hämeenlinnan lyseo. Kertomus lukuvuodesta 1899-1900. Hämeenlinna.
- Pipping, Fredr. Wilh.*
 1858 Historiska bidrag till Finlands calendariografi. — Bidrag till kännedom om Finlands natur och folk 1. Helsingfors.
- von P(laten), M.*
 1948 Kempe, Anders Pedersson. — Svenska män och kvinnor 4. Stockholm.

- Pleijel, Hilding*
1935 Der schwedische Pietismus in seinen Beziehungen zu Deutschland. — Lunds universitets årsskrift. N.F. Avd.I. Bd 31. N° 4. Lund.
- Popkin, Richard H.*
1987 Isaac La Peyrère (1596-1676). His life, work and influence. Leiden 1987.
- Rahlman, Herman*
1621 Jesu Christi, Dess Königs aller Könige und Herrn aller Herren Gnadenreich. Dantzig.
- Rango, Conrad. Tiburtius*
1683 Christliche/ wolgemeinte/ wolgegründete Warnung An das Hochlöbliche Königreich Schweden. Wittenberg.
1688 Svecia orthodoxa. Stettin.
- Rauch, Georg von*
1943 Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690-1710. Essen.
- Ruuth, Martti*
1915a Kaksi Petter Schäferin päiväkirjaa. — Suomen uskonnollisten liikkeiden historiasta I. SKHST XII, 1. Helsinki.
1915b Kaarle XII mystillis-separatistisen profetian valossa. — Suomen uskonnollisten liikkeiden historiasta I. SKHST XII, I. Helsinki.
- Römeling, Christian Anton*
1710 Die Zerstörung Babels Von Mitternacht und Morgen/ Nebst der darauff erfolgenden Grossen Bekehrung der Juden/Türken und Heyden. 8. 1.
- Sandblad, Henrik*
1942 De eskatologiska föreställningarna i Sverige under reformation och motreformation. — Lychnos-bibliotek 5. Uppsala.
- Sanfärdig Berättelse*
1710 Sanfärdig Berättelse/ Huru En ung Piga i Skåne/ Ester Jöns DÅtter/ Benämd/ Uti Narra Åby/ i Södre Åbys Socken/ tre Mähl ifrån Malmö/ hafwer nu på siunde Åhret Iefwat utan den aldraringaste Mat eller Dryck. Lund.
- Scholem, Gershom*
1973 Sabbatai Sevi. The Mystical Messiah 1626-1676. Princeton.
- Stierman, Anders Anton von*
1744 Samling Utaf åtskilliga, tid efter annan/ utkomna Kongliga Stadgar/ Bref och Förordningar Angående Religion. Stockholm.
- Then Tridie och Fierde Boken ESDRAE ... förswenskade ... aff Sigfrido Arono Forsio. Stockholm 1613.
Unschuldige Nachrichten 1706 ja 1708. Leipzig.
- Wallmann, Johannes*
1981 Pietismus und Chiliasmus. — Zeitschrift für Theologie und Kirche 1981. Tübingen.
1982 Zwischen Reformation und Pietismus. Reich Gottes und Chiliasmus in der lutherischen Orthodoxie. — Verifikationen. Festschrift für Gerhard Ebeling zum 70. Geburtstag. (Hrsg. Eberhard Jüngel usw.). Tübingen.
1990a Der Pietismus. — Die Kirche in ihrer Geschichte, Band 4, Lieferung O 1. Göttingen.
1990b Esitelmä pietismisymposiumissa Helsingissä.
- Warner, Johann*
1638 Johan Warners auss Bockendorff/ im Lande Meissen bürtig/ selbsteigene Beschreibung etzlicher Visionen, Welche ihm sind von Gott/ wegen des Zustandets der Lutherischen Kirchen und ihrer Widerwertigen/ innerhalb Neun Jahren/ gezeigt worden, s.l.
1645 Johann Warners von Bockendorff auss Meissen abermählige Öffentliche Schrifft und Weissagung Von denen/ theils schon vor Augen schwebenden/ Theils in stehenden Veränderungen des H. Römischen Reichs/ und aussbrechung der Evangelischen Religion an alle Ende der Erden. Erstlich Gedruckt zu Erfurd/ Bey Tobias Fritzschen Im Jahr nach des HErrn Christi Geburt 1641. An jetzo zum dritten mahle gedruckt, s.l.

- 1648a Johann *Werners* auss Meissen Warnung an einen in Hamburg/ sub dato 22. February dess Jahrs 1645. Das er sich von D. Lutheri einig seligmachender Lehre nicht zur Schwärmerey wolle verführen lassen/ sondern vom ewigen Evangelio/ den H. Sacramenten unnd dem Predigante recht halten, s.l.
- 1648b Johann *Werners* auss Meissen Andere Defension Schrifft Worinnen er D. Arnoldi Mengerings/ Weylandt Superintendenten zu Hall in Sachsen ... Mit einem Schreiben wieder einen Schwärmer, s.l.
- [*Wollimhaus, S.*]
- 1655 Zwölff Lutherische Kirchen, welche vom anfang der Welt gewesen, und bleiben müssen, biss an den lieben jüngsten Tag. Stockholm.
- Åkerman, Susanna*
- 1990 Queen Christina of Sweden and messianic thought. — Sceptics, Millenarians and Jews (Edid. Katz, David & Israel, Jonathan I.). Köln.
- Åtwarning*
- 1713 Hennes Kongl. Höghets Arf-Princessans/ Och Samtelige Kongi. Maj:ts Härwarande Herrar Råds Åtwarning Angående hwarjehanda willfarelser och swärmerij/... Stockholm.

P e n t t i L a a s o n e n

The Beginning of Chiliasm in Sweden-Finland

Summary

When *chiliasm* penetrated Lutheran cultural circles in the 17th century, it gained a foothold in the Nordic countries in both its cruder form (*chiliasmus crassus*) and its more refined form (*chiliasmus subtilis*). Influences from Cenral Europe came mainly through literature. At the beginning of the century chiliasm was linked in the Nordic countries with a Paracelsian philosophy of nature, mysticism and astrology. Among the members of the chiliast group were *Johan Bureus* (d. 1652), *Sigfridus Aronus Forsius* (d. 1624) and *Anders Kempe* (d. 1689). Kempe's chiliast views were also linked with uncompromising pacifism, anticlericalism and Zionism.

Another driving force behind chiliasm was the Thirty Years' War, which raised end-time hopes vested in the King of Sweden. This chiliasm was reinforced by Protestant unionism. The chiliasm of Finnish radical Pietists arose out of both the hope of spiritual renewal and an anticlerical messianic ideology. In the thinking of the church Pietists of Sweden-Finland, on the other hand, chiliasm disappeared from view, their religious background was the Pietism of Halle, which did not emphasize, as did Spener, the hope of better limes. Secondly, their efforts towards church renewal may have been linked with reforming tendencies in Lutheran orthodoxy in Sweden-Finland.

In practice, the secular and ecclesiastical authorities only paid attention to chiliasm when it seemed to be attended by social and political unrest.

Chiliasm in the Nordic countries may be understood partly as a protest against the pessimism of Lutheran orthodoxy, the view that there is no better time awaiting the church before the last judgement. It may also involve, as in Nordic Pietism, the revolt of the middle class against clerical authority. In being associated with 17th-century trends towards change, chiliasm in a sense foreshadows the Enlightenment.